

Nyt om gamle haveklokker

News about old garden bells

Key-words: Gardens; Glass Bells; Windharps; History; Scandinavia.

Af Søren Cock-Clausen

I de gamle herregårdshaver

Det fortælles om herregårdshaver, at man i forrige århundrede hængte klokker op i trækroneerne. Et vindpust kunne sætte klokkerne i bevægelse og få dem til at ringle i et yndigt spil. Sammen med kinesiske lysthuse, naturstensgrotter og allegoriske figurer skulle klokkespillet skabe den romantiske stemning i haven, der var så eftertragtet. Tænk hvor dejligt det har klinget, når man en sommeraften sværmede med sin udkårne under træernes løv. Det er bare synd, at denne gode skik gik af mode. Hvordan lød egentlig disse toner, hvordan så klokkerne ud, og hvor fik man dem fra?

Kær klokke har mange navne

Æolsklokker eller haveklokker kalder man dem. Lad os se hvad der siges om disse klokker i Ordbog over det danske sprog. Om haveklokke læser man: et nu næppe brugt glasinstrument, der ophængt i et træ klinger ved vindens påvirkning. Ordbogen henviser samtidig til ordet vindklokke: et glasinstrument, der ophængt f.eks. på en veranda, klinger ved vindens bevægelse. Slår vi op under glas-, finder vi betegnelsen glasklokke med denne forklaring: en nu sjælden klokke af glas til at anbringe i haver, for at tilvejebringe et slags klokkespil, når vinden blæser. Ordene haveklokke og vindklokke er altså begge betegnelser for et glasinstrument til at hænge op i en have ligesom en glasklokke for at frembringe et klokkespil, når vinden blæser.

Ordet æolsklokke finder man ikke i ordbogen, men under betegnelsen æolsharpe får vi denne oplysning: skrives også æolusharpe, ordets første led fra latin æolus og fra græsk aiólos, navnet på vindenes hersker. Videre oplyses det, at æolsharpe også kaldes vindharpe, samt at ordet undertiden bruges i stedet for vindklokke.

Hvad man almindeligvis forstår ved betegnelsen vindharpe eller æolsharpe er et strengeinstrument, som ved vindens påvirkning kan frembringe

forskellige toner, afhængige af vindens styrke. En vindharpe kan f.eks. være udformet som et eksemplar, der findes på Dansk Folkemuseum i Brede. En aflang firkantet fyrretræskasse, der danner en sangbund som en violin. Herover er udspændt seks strenge, som sættes i svingninger af vinden, som ledes hen over strengene gennem et tragtformet vindfang, monteret på kassens ene hjørne. Denne vindharpe er knap en meter lang, men den forekommer i mange forskellige størrelser og udformninger.

Vi kan nu konkludere, at såvel haveklokke, glasklokke og vindklokke som æolsharpe kan betegne en glasklokke til at hænge op i haven, og vi kan hertil nok også medregne æolsklokke, selv om vi mangler direkte belæg derfor.

Hvor findes haveklokkerne omtalt

I værket »Danske Herregaardshaver« fra 1939 er afbildet nogle glasklokker. De omtales i teksten som æolsklokker til at hænge op i træerne, og det siges at de oprindeligt har været forsynet med en træknebel, hvortil der var fastgjort en hønsefjer. Ethvert vindpust kunne sætte fjerens i bevægelse, og kneblen slog mod klokkesiden, så den ringede.

De samme klokker, fig. 1 ser vi afbildet i bogen »En jysk herregårdshave« fra 1983, og her omtales de ligeledes som æolsklokker. Også i jubilæumsskriftet »Kastrup og Holmegaards Glasværker 1825-1975« nævnes de små klokker, men her kaldes de mere prosaisk for haveklokker.

»Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon« fra 1936 indeholder et afsnit om lydvirkninger i haver, og der står bl.a.: »De naturlige Lydvirkninger eller Bevægelser i Træerne har man undertiden kombineret med mekaniske, idet man har ophængt Klokker el. lg. Lydfrembringere i Grene, og naar disse bevægedes af Vinden, kunne der frembringes visse harmoniske og behagelige Lyde, eller disse Klokker kunde forsynes med Knebler, hvorpå fastgjordes en Fjer eller andet, som let fangede Vinden og som satte Kneblerne i Bevægelse. Saadanne Klokker af Glas og af overmaade fin Udførelse har bl.a. været ophængt i Haven ved Serridslevgaard«. Det er nærliggende at tro at omtalen af klokkerne i »Danske Herregaardshaver« og i »En jysk herregård« er inspireret af afsnittet om lydvirkninger i haver fra »Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon«.

Glasklokker i museer og andre samlinger

På grund af selve materialets skrøbelighed er de fleste gamle glasklokker gået til i tidens løb, men der er dog så mange bevaret, at det er muligt at få et indtryk af, hvordan de har set ud. På Dansk Folkemuseum i Brede findes en klokke, fig. 2, som kan klinge med sin knebel. Denne er lavet af et stykke kork, hvori der er sat nogle ståltrådspigge, som slår mod klokkesiden, når den sættes i svingning. Kneblen hænger i en ståltrådsbøjle, som

sidder fastklemt i hullet i klokkenes top. Udvendig har klokken en hank af glas. Ved hjælp af den har man kunnet binde klokken fast i en gren. Det menes, at denne klokke har været brugt til at hænge op i frugttræer for at bortskræmme lækkersultne fugle, og altså ikke for romantikkens skyld. Alligevel er klokken i museets samling benævnt æolsklokke. I norske museer findes et større udvalg af gamle glasklokker. Bymuseet i Lillesand har ikke mindre end 22 klokker, som ligner klokken i Brede. Nogle lidt større, andre lidt mindre. De kom til museet med en oplysning om, at de havde hængt i en have så sent som i 1920'erne. Hvor gamle de er, ved man imidlertid ikke, men det menes at de er lavet på det norske Hadeland Glasværk. Klokkernes knebler mangler, hvis de nogensinde har haft sådanne. På Ringve Museum ved Trondheim har man seks klokker af nogenlunde samme slags, og de har knebler af træ, så de kan ringle. Snorene, de hænger i, ser dog ud til at være af ret ny dato. Foruden disse seks klokker, er der to andre, som ikke er klokkeformede, men cylinderformede og foroven afsluttede med en halvkugleform. Udvendig sidder øverst en kuglerund knop. De to klokker er betydelig højere end museets andre klokker, og man mener, at de har været brugt som drivklokker til at sætte over planter for at beskytte disse mod kulde og blæst som en slags mini-drivhuse. Man ved, at lignende klokker har været brugt i et gartneri ved Trondheim.

Også i private samlinger er et antal klokker bevaret. De klokker, som er afbildet i »En jysk herregård«, fig. 3, står nu i salonen på Serridslevgaard – gården, som bogen handler om. De er klokkeformede på nær en af dem, som er cylinderformet. Den ligner de to store klokker i Ringve Museum.

Fig. 1. Opmålingstegning af glasklokke lavet af »Hvidt-Glas« med en ganske svag grønlig farvetone. Tegningen er vist i »Danske Herregaardshaver« og i »En jysk herregård« under benævnelsen æolsklokke. Klokken er 14 cm høj og foroven forsynet med hank. Den har hul i toppen, hvilket ikke ses på tegningen.

Fig. 2. Foto af 20 cm høj glasklokke lavet af »Hvidt-Glas« med en ganske svag rød-violet farvetone. Klokken findes i Dansk Folkemuseum i Brede under betegnelsen æolsklokke. Kneblen er lavet af et stykke kork isat seks ståltrådspigge, som slår mod klokkenes inderside. Kneblen hænger i en bøjle af ståltråd, som sidder i spænd i et hul i klokkenes top. Med en stump snor igennem hanken kan klokken bindes op i en gren.

Fig. 3. Opmålingstegning af en 17 cm høj glasklokke lavet af »Hvidt-Glas« med en lys grønlig tone. Klokken findes på Serridslevgaard under betegnelsen æolsklokke. Den er gengivet i »Danske Herregaardshaver« og i »En jysk herregård« med samme betegnelse.

Fig. 4. Glasklokke af »Hvidt-Glas« med en svag grønlig farvetone, 33 cm høj. Kastrup-Holmegaards studiesamling. Klokken er kegleformet og foroven afsluttet med en gennemboret massiv kugleformet knop. Klokken har været anvendt på Vilvorde havebrugshøjskole i Ordrup så sent som i 1940-erne.

Fig. 5. Højde 21 cm. Er formentlig lavet på Conradsminde eller på Mylenberg Glasværk. Findes nu i Kastrup-Holmegaards Glasværks studiesamling.

Fig. 6. Glasklokke i Kastrup-Holmegaards studiesamling. Klokkerne er fra 14 til 19 cm høje og lavet af mørkebrunt »Bouteille-Glas«. De stammer fra en samling af 30 klokker på Godset Fuglsang, Lolland.

Fig. 1

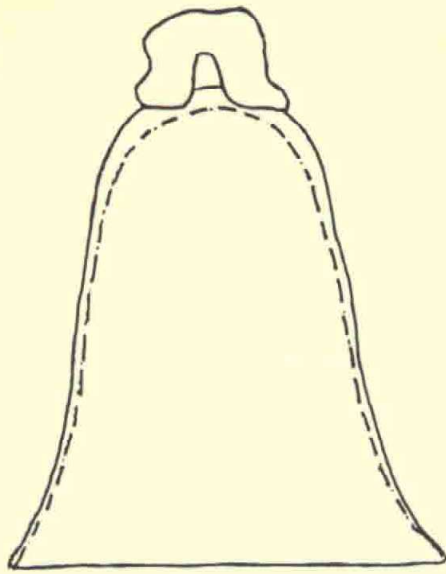

Fig. 2

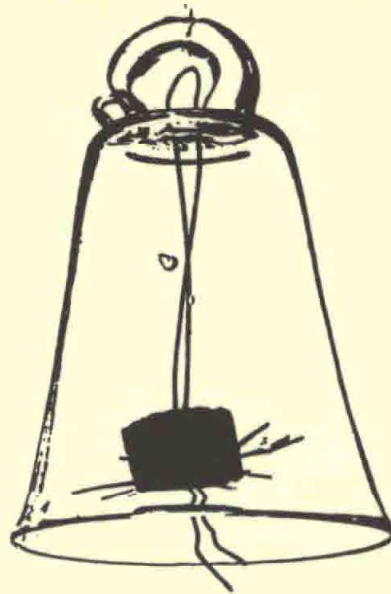

Fig. 3

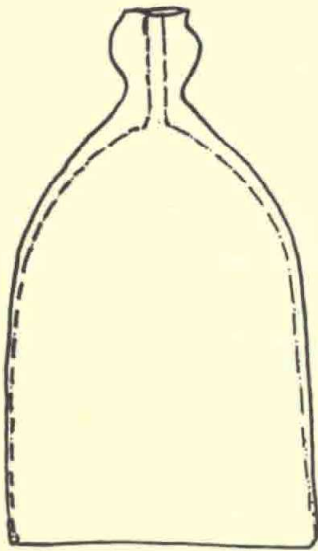

Fig. 4

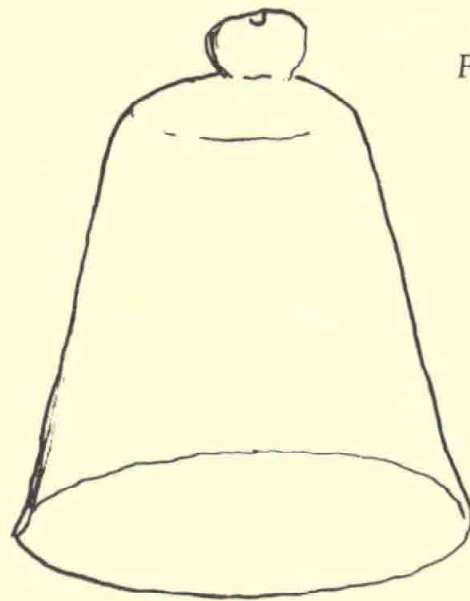

Fig. 5

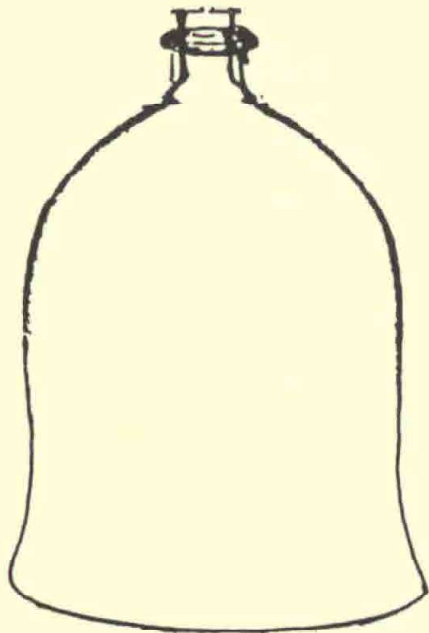
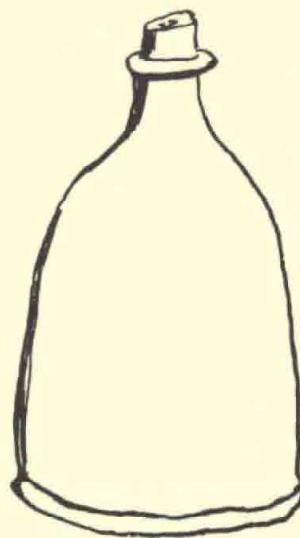

Fig. 6

I Holmegaard Glasværks studiesamling findes flere helt forskellige klokker. En er meget stor – kegleformet med rund knop øverst, fig. 4. Af den gamle protokol fremgår det, at den har været brugt på Vilvorde Havebrugsskole. En anden er cylinderformet og foroven afsluttet som en flaskehals med en omlagt rigle, fig. 5. Disse to klokker er sikkert begge drivklokker. Herudover findes et par stykker formet nærmest som omvendte tragte med en rigle om tuden, fig. 6. De stammer fra en samling på omkring 30 stk., som findes på godset Fuglsang. Endelig er der nogle mindre klokkeformede, som foroven er afsluttet med en hul glasknop, fig. 7. De ligner bægeret af et stort vinglas.

En »trädgårdsklocka«

Apropos vinglas kan man se en hel speciel glasklokke i Jönköping Museum, fig. 8. Den er lavet af en såkaldt pokal. Pokaler var i forrige århundrede en efterspurgt artikel. De lignede vinglas i overstørrelse – op til 30 cm høje – og de brugtes som blomstervaser og til konfekt eller simpelthen til dekoration i tidens klunkestuer. Trädgårdsklockan er simpelthen en pokal, der er vendt op og ned, og så er stilken med foden slået af. Der hvor stilken har sluttet til bægeret, er et hul, hvorigennem man har ført en snor, som dels bærer kneblen, og dels kan bruges til at hænge klokken op i. Hvornår pokalen er blevet lavet om til klokke vides ikke, og heller ikke, hvor den har været brugt. Museets betegnelse er altså trädgårdsklocka – på dansk haveklokke.

Fra glasværkernes kataloger

Vi har nu set forskellige glasklokker, men om deres oprindelse og deres udbredelse ved vi ikke noget. Lad os forsøge at kigge i glasværkernes arkiver. Måske kan vi dér hente oplysninger.

I de norske glasværkers arkiver når vi længst tilbage i tiden. En bevaret tegning fra Nøstetangens modelbog fra 1763 viser en klokke, som dem vi kender fra Serridslevgaard. I modelbogen benævnes klokken Hauge-Klokke, og i en annonce fra 1762 i »Kjøbenhavns Adresse-Contoires Efterretninger« ser vi Hauge-Klokker og andre glasvarer fra norske værker averteret til salg. Det kunne være, at Serridslevgaards klokker er kommet fra Nøstetangen? Men hvorfor hente skrøbelige glasklokker den lange vej fra Norge? Fordi der på det tidspunkt ikke eksisterede glasværker i den sydlige del af det danske rige, som Norge den gang var en del af. Allerede i midten af 1500-tallet fremstilledes glas på flere små værker i Jylland, men det store forbrug af brændsel til glassmeltning tærede så meget på skovene, at glasproduktionen indstilledes midt i 1600-tallet.

Så i 1739 oprettedes »Det Norske Compagni« med henblik på at udvikle industrier i Norge. Man ville udnytte landets naturlige rigdomme – blandt

andet de store skovområder. Tømmer til hus- og skibsbyggeri først og fremmest, men i områder, der geografisk lå således, at selve transporten af tømmeret var vanskelig og ikke kunne betale sig, måtte man finde på anden udnyttelse af træet. Tre glasværker blev anlagt – Nøstetangen, Hurdal og Hadeland.

Først trekvart århundrede senere oprettedes i 1825 Holmegaards Glasværk. Tørven fra den store mose blev brændslet til værkets smelteovne i mere end hundrede år. Senere oprettedes andre værker i Danmark, men nu er alle ophørt på nær Holmegaard.

Ser vi nærmere på adresseavisens annonce, finder vi foruden Hauge-Klokker en glasvare, som kaldes Melon-Klokke. Den samme vare genfinder vi i modelbogen fra Nøstetangen. Slår vi ordet Melon-Klokke op i ordbogen får vi denne forklaring: melonformet laag eller dækkefad. Det franske ord cloche à melon er betegnelse for en glasklokke til at sætte over melonplanter. De franske melon-klokker er cylinderformede som en af klokkerne fra Serridslevgaard, og det er temmelig sandsynligt, at denne klokke netop er en melon-klokke lavet på Nøstetangens Glasværk. Er det tilfældet, har den overlevet i mere end to hundrede år. Ordbogens forklaring, at en melonklokke skulle være et melonformet laag eller dækkefad, skal nok opfattes i en helt anden sammenhæng – som låg til et serveringsfad. I prisfortegnelsen fra Hurdals Glasværk finder man ikke melon-klokker, men drivklokker. Der giver ordbogen os ingen hjælp direkte, men indirekte måske. Vi ser, at betegnelsen driv-glas betyder: halvtag af glas for drivning af planter. Så driv-klokken af glas er sandsynligvis en klokke af glas for drivning af planter.

Holmegaards ældste prisfortegnelse er fra 1853, næsten hundrede år senere end den ældste fra Norge, men her finder vi også haveklokker, endda i flere størrelser og i to forskellige glastyper. Der er bevaret to skitser, den ene ligner Nøstetangens melon-klokke, den anden ligner klokkerne fra Fuglsang med en rige omkring en tragtformet hals.

Fra tre andre glasværker i Danmark, Conradsminde samt Aalborg og Mylenberg er bevaret prisfortegnelser fra henholdsvis 1848 og 1859, og i dem begge er anført Have-Klokker. En tegning fra Conradsminde, fig. 9 viser en klokke, der minder om, hvad vi idag ville kalde en osteklokke.

Den seneste oplysning om glasklokker fra danske glasværker er fra en prisfortegnelse fra 1910 fra Fyens Glasværk. Her vises en spirekuppel af Hvidt-Glas som i form minder om de seks klokker fra Ringve Museum. Aalborg Historiske Museum har fornylig erhvervet to sådanne klokker, som siges at stamme fra frøfirmaet »Trifolium«. De har været brugt til at sætte over spæde spirer for at fremme disses vækst.

Form, farve, mål og pris

Sammenligner vi nu klokkerne vi har kendskab til, tegner der sig et billede af to hovedgrupper.

Gruppe A

Klokkeformede, foroven afsluttet med en hank eller med en kugleformet hul knop.

Gruppe B

Cylinder- eller klokkeformede, afsluttet foroven med en hals med om-lagt rigle eller med en massiv kugleformet knop.

Indenfor begge grupper finder vi klokker i flere størrelser. I gruppe A fra 8 til 20 cm høje og i gruppe B fra 8 til 45 cm høje. I begge grupper forekommer klokker såvel af klart ufarvet glas som af glas i lyse eller mørkere farvetoner.

På glasværkerne skelnede man mellem forskellige glaskvaliteter. Det fineste og reneste, men også det dyreste var det såkaldte »Hvidt-Glas«. Hvidt-glas var dog ikke mælkehvidt, som man kunne formode, men helt klart og uden farve. Hvidt-glas kunne dog, afhængig af råmaterialerne, det var fremstillet af, have en ubetydelig svag grønlig eller blålig tone, som tydeligst kunne iagttages i en brudflade eller f.eks. i kanten af et stykke tilskåret rudeglas.

En anden betegnelse for det rene ufarvede glas var »Kron-Glas«. Betegnelsen var oprindelig afledt af en fremstillingsmetode for plant glas til vinduesruder, fordi glasmassen under fremstillingen antog en form, som kunne ligne en kongekrone. Senere gik betegnelsen over til at blive en kvalitetsbetegnelse. Hvidt-glas og kron-glas er således to forskellige betegnelser for klart ufarvet glas.

Fig. 7. To klokker af denne type er 8 og 10 cm høje, mørkegrønne af »Couleurt-Glas« og formentlig lavet på Holmegård i 1920'erne. Findes nu i Kastrup-Holmegaards studiesamling.

Fig. 8. Skitse efter foto af glasklokke i Jönköping Museum med benævnelsen trädgårdsklocka. Klokken er lavet af overdelen fra en »pokal«, der er vendt om.

Fig. 9. Tegning fra glasværket Conradsmindes prisfortegnelse fra 1845. Klokken med betegnelsen »Haveklokker« er udført af »Grønt-Glas«, i størrelser fra 7 til 13 cm høje, og i »Hvidt-Glas« fra 15 til 22 cm høje.

Fig. 10. Foto fra salgsbrochure fra 1967, Kastrup-Holmegaards Glasværker. Klokkerne er 12 cm høje og forsynet med træknebler påhæftet en hønsefjer. De blev fremstillet af kulørt glas i farverne rød, blå og grøn samt i klart ufarvet glas.

Fig. 11. Skitse af moderne jule-uro fra Taiwan. Lavet af klart glas til at hænge på juletræet eller lignende. Flere variationer af denne slags ses nu hvert år i københavnske butikker ved juletid.

Fig. 12. »Juleklokke« – en meget smukt udført glasklokke med messingknebel. 15 cm høj af klart glas. Solgt i Illums Bolighus i 1987 til juledekoration indendørs.

Fig. 7

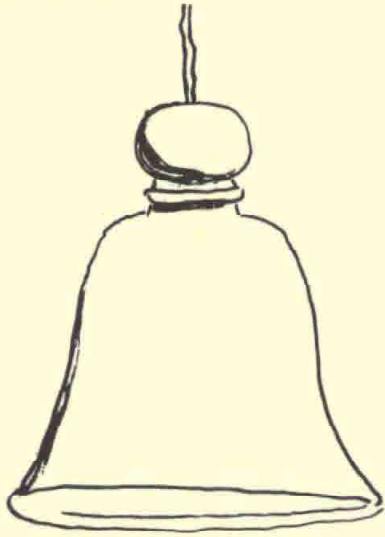

Fig. 8

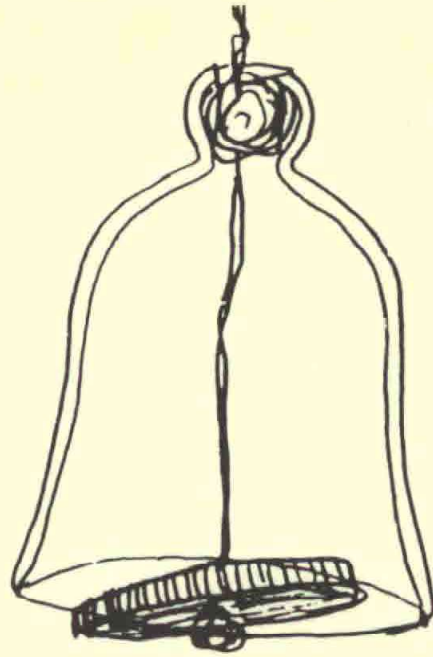

Fig. 9

Fig. 10

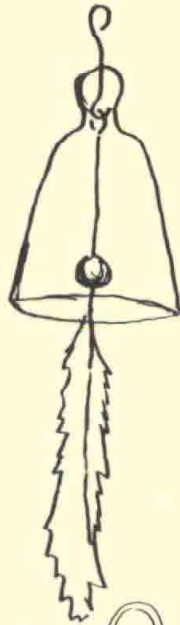

Fig. 11

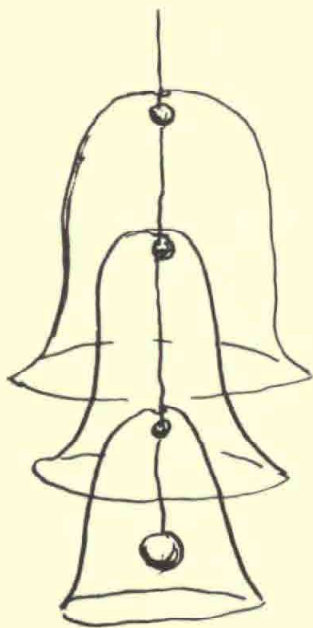
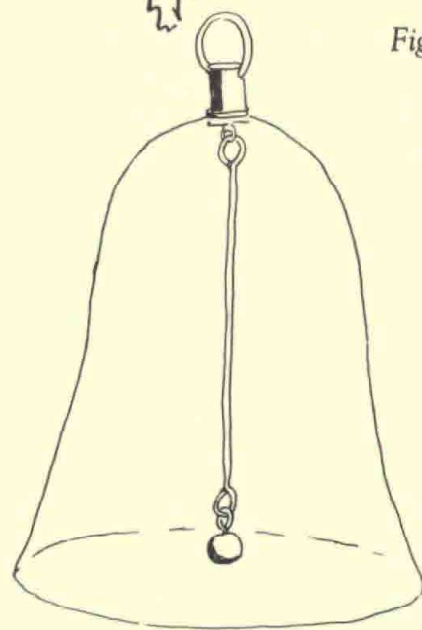

Fig. 12

Det urene glas, som var billigere, kaldtes bouteille-glas eller grønt-glas, fordi det hovedsageligt anvendtes til bouteiller – en gammel betegnelse for flasker. Bouteille-glas havde som regel en grøn farve, men kunne dog også være brunt. Vi kender bouteille-glas fra vore dages øl- og vinflasker, hvortil det ofte foretrækkes frem for hvidt-glas, fordi farven beskytter mod ultraviolette stråler, som kan have ødelæggende virkning på flaskernes indhold.

Endelig havde man det såkaldte »Couleurt-Glas«, kulørt-glas, som kunne være blå, grønt eller rødt i forskellige nuancer. Hvidt-glas og kulørt-glas brugtes til finere varer, drikkeglas, karaffer og prydenstande som f.eks. pokaler, medens bouteille-glas brugtes til flasker og andre brugsgenstande i husholdningen og til industribrug.

Af prisfortegnelser kan vi se, at haveklokker fremstilledes af såvel bouteille-glas som af hvidt-glas, og vi kan læse, at klokker af hvidt-glas kostede op til fire gange så meget som klokker af bouteille-glas.

Drivklokker eller æolsklokker

Hvorfor lavede man mon klokker både af bouteille-glas og af hvidt-glas?

Hvis klokkerne var fremstillet til at bruge som æolsklokker til at hænge i træerne, kan man jo fundere på, om glaskvaliteten betød noget for klokkeklangen, eller om glassets farve betød noget for romantikken? Hvis klokkerne hang mellem grenenes blade, ville farven vel ikke betyde noget? Ville man mon betale det firdobbelte for at få klokker af ufarvet glas?

At klokkerne fremstilledes i op til 4 forskellige størrelser i samme facon, kunne muligvis hænge sammen med, at man ønskede klokker med forskellige tonehøjder.

Hvis klokkerne var lavet til at bruge som drivklokker, var det nemmere at forklare, hvorfor man lavede klokkerne i de to forskellige glaskvaliteter. Til nogle planter, især medens de er spæde, ville en klokke af bouteille-glas være at foretrække. Den ville skærme planten mod blæst og varme, men samtidig hindre at den blev »brændt« af solen. Andre planter kunne tåle det direkte sollys og trivedes derfor bedst under en klokke af hvidt-glas.

Og at klokkerne blev lavet i flere størrelser forklares let. Klokker til forskellige størrelser planter – simpelthen. De fleste klokker, vi kender, har alle et større eller mindre hul i toppen. Dette forhold gjorde det muligt med et stykke snor at fastgøre en knebel i klokken; og at binde selve klokken fast i en gren. Så kunne de små æolsklokker ringle i sommerbrisen, men det skulle nok blæse ret så kraftigt, før de store klokker kunne bidrage med deres toner i klokkekoncerten. Hvis klokkerne skulle bruges i urtebedet som drivklokker, havde hullet i toppen også sin funktion. Hullet muliggjorde det nødvendige luftskifte og hindrede kondensdannelse på klokken inderside. Knoppen eller bøjlen var bekvem at gribe om, når klokken skulle flyttes. I princippet kan klokkerne altså meget vel have været brugt både

som drivklokker og som æolsklokker. I praksis har de nok først og fremmest været brugt som drivklokker, men det udelukker jo ikke, at en romantisk gartner har fundet på at hænge nogle af klokkerne op i havens træer. Når drivklokkerne havde gjort deres gavn i urtebedet, var det jo nærliggende at hænge dem op i en gren, så vidste man, hvor man havde dem, og der var man nogenlunde sikker på, at de ikke blev knust inden næste gang, der var brug for dem på jorden.

At der vitterlig også har været fremstillet glasklokker beregnet til at hænge i træerne, det ved vi fra en annonce fra 1880, hvor en Adolf Klinger fra Reichenberg i Böhmen tilbyder: »Aeolsglocken zum Aufhängen in die Bäume, auf Stellagen oder in chinesische Glockentempel«.

Æolsklokker i nyere tid

I bogen »Danske Glas 1835-1925« er afbildet et par klokker ophængt i en gren. Klokkerne står nu i Holmegaards studiesamling, og man mener, at de er udført på Holmegaard engang i tidsrummet 1920-40. I 1962 udførte Holmegaard på bestilling 100 klokker til ophængning i haven ved Serridslevgaard, og denne klokketype blev i 1967 sat i produktion i flere forskellige farver, fig. 10. De blev forsynet med træknebler påsat en hønsefjer, men blev ikke nogen god salgsvare. Produktionen ophørte atter i 1970. De solgtes under betegnelsen æolsklokke og windharp (engelsk).

I dette årti har man ved juletid kunnet købe små glasklokker lavet i det fjerne østen, fig. 11. De brugtes til pynt på juletræet, eller til at hænge op i stuen som en uro, der klirrede ved luftens bevægelse, når man gik forbi.

Illums Bolighus har forhandlet en større meget fint udført klokke med messingknebel og med messingøje til at hænge den op i, fig. 12. Denne klokke kaldes en juleklokke og bruges til juleudsmykning indendørs.

Haveklokke – æolsklokke

Der er altså tale om en ændring af betydningsindholdet i ordene haveklokke og æolsklokke. Haveklokkerne er, som vist ovenfor, havebrugsgenstande, fremstillet og brugt gennem de seneste par hundrede år, mens æolsklokkerne hører til nipset i århundredskiftets have. Det ser dog ud til, at skikken med at hænge klokker i træerne ikke har været så udbredt, som man måske har troet, og benævnelsen æolsklokke er af nyere dato.

De eksisterende klokker, der kaldes æolsklokker i museumssamlingerne, har antagelig fået betegnelsen æolsklokke heftet på sig i forbindelse med registreringen i dette århundrede. Museumsfolkene har ikke kendt klokken som en havebrugsgenstand, men har haft associationer til æolsharpen, som den optræder i skønlitteraturen fra forrige århundrede.

Mange haveejere ville i dag nok gerne nyde klokketoner til afveksling fra plæneklipper og motorsav. Gid Holmegaard ville genoptage produktionen af den lille romantiske æolsklokke!

For oplysninger takkes intendant Alvhild Gilbrandsen, Lillesand By- og Sjøfartsmuseum, Lillesand, Norge, konservator Peter Andreas Kjeldsberg, Ringve Museum, Trondheim, Norge, intendant Monica Lönn, Jönköping Läns Museum, Jönköping, Sverige, doctor phil. Ada Polak, London, direktør Mogens Schlüter, Holmegaards Glasværker, Næstved, Danmark.

For fremskaffelse af litteratur takkes Dr. Milan Klésterský, Strahov Library, Prag, Czechoslovakia og arkitekt Stanislav Trubaček, Prag, Czechoslovakia.

Anvendt litteratur

Andersen, Ellen: En jysk herregård. 1983.

Berntsen, Arnstein: En samling Norsk Glass. 1962.

Buchwald, Gunnar og Mogens Schlüter (red): Kastrup og Holmegaards Glasværker 1825-1975. 1975.

Cock-Clausen, Søren: Fra haveklokker til solfangere, i *Fra Kvangård til Humlekule* nr. 17, 1987.

Det Kongelige Danske Haveselskab, ved Georg Georgsen m.fl.: Danske Herregaardshaver. 1930-39.

Kjøbenhavns Kongelige alene privilegerede Adresse-Contoirs Efterretninger 16/4- og 18/6- 1762.

Larsen, Alfred, Peter Riismøller og Mogens Schlüter: Dansk Glas 1825-1925. 1963 og 1974.

Ordbog over det Danske Sprog, bd. 27 1954.

Polak, Ada: Glass its makers and its public. 1975.

de la Quintinye, Jean: Instruction pour les Jardin Fruitiers et Potagers. 1697.

Tholle, Johannes: Lydvirkninger i Haver, i *Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon*, 1936 4. udg. og 1946 5. udg.

Trykte kataloger

Ringve Museum: Klemt og Klang. Norge. Udstillingskatalog 1977.

Conradsminde Glasværk. Katalog 1845.

Fyens Glasværk. Katalog 1910.

Holmegaards Glasværker. Katalog 1853.

Hurdals Glasværk. Katalog 1783.

Mylenberg og Aalborg Glasværker. Katalog 1859.

Nøstetangen Glasværk. Katalog 1763, 1774.